

НАРМАТЫЎНА-ПРАВОВАЯ БАЗА РУСКА-БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКАЙ ПЕРАДАЧЫ ЎЛАСНЫХ ГЕАГРАФІЧНЫХ НАЗВАЎ

У апошнія дзесяцігоддзі ў Рэспубліцы Беларусь праводзіцца вялікая работа па стандартызацыі нацыянальнай тапаніміі, вынікам якой стала падрыхтоўка і прыняцце шэрагу нарматыўных прававых актаў. Асноўным дакументам, які вызначае прававыя асновы дзейнасці па выяўленні, нармалізацыі і прысваенні назваў геаграфічным аб'ектам, а таксама садзейнічае іх захаванню як неад'емнай часткі гісторыка-культурнай спадчыны, з'яўляецца Закон Рэспублікі Беларусь “Аб найменнях геаграфічных аб'ектаў” [1]. З мэтай рэалізацыі палажэнняў Закона распрацаваны і зацверджаны ў якасці нарматыўных інструкцыі, якія рэгулююць парадак выяўлення і ўнармавання найменняў геаграфічных аб'ектаў, іх дзяржаўнага ўліку, а таксама правілы перадачы геаграфічных назваў пры стварэнні картаграфічных і іншых матэрыялаў на замежных мовах, прызначаных для міжнароднага карыстання. Цэнтральнае месца ў праграме стандартызацыі займаюць пытанні міжмоўнай перадачы тапаніміі. Актualityнасць дадзенага напрамку абумоўлена ўваходжаннем Рэспублікі Беларусь як самастойнага, незалежнага суб'екта ў сусветную інфармацыйную прастору і пашырэннем міжнародных кантактаў, што ў сваю чаргу выклікала неабходнасць аднастайнай пісьмовай перадачы замежных уласных геаграфічных назваў у міжнародных дагаворах і прававых актах, у матэрыялах дэлімітацыі і дэмаркацыі дзяржаўнай мяжы, пры выданні геаграфічных карт і атласаў, пры размяшчэнні тапанімічнай інфармацыі ў электронных рэсурсах. Аднак для таго, каб служыць надзейным арыенцірам, кожны тапонім павінен мець у той або іншай мове адзіную гукаграфічную форму, пазбаўленую варыянтаў.

Забеспячэнне стабільнай пісьмовай перадачы замежнай тапаніміі патрабуе распрацоўкі навукова абгрунтаваных прынцыпаў і стварэння на іх базе правілаў перадачы назваў з адной мовы на іншую, а таксама замацавання стандартызаваных форм геаграфічных назваў у нарматыўных дакументах. Агульныя рэкамендацыі па міжнароднай стандартызацыі тапаніміі змяшчае “Кіраўніцтва па нацыянальнай стандартызацыі геаграфічных назваў” [3, 9], распрацаванае Групаў экспертаў па геаграфічных назвах Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. З улікам міжнародных стандартаў і нацыянальнай моўнай спецыфікі на сучасным этапе ў Рэспубліцы Беларусь складзены і зацверджаны тэхнічныя кодэксы ўстаноўленай практыкі, якія рэгламентуюць правілы афармлення геаграфічных найменняў розных краін на беларускай мове. У першую чаргу была праведзена работа па ўнармаванні міжмоўнай перадачы тапаніміі памежных тэрыторый: Расіі [4], Украіны [5], Латвіі [6], Літвы [7] і Польшчы [8]. Нарматыўна-прававыя дакументы былі распрацаваны Рэспубліканскім унітарным прадпрыемствам «Белкартаграфія» сумесна з Рэспубліканскай тапанімічнай камісіяй пры НАН Беларусі і з удзелам спецыялістаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Асаблівай увагі заслугоўваюць тэхнічныя прававыя акты па міжмоўнай руска-беларускай і польска-беларускай тапаніміі, якія дазваляюць прасачыць асаблівасці ўзаемадзеяння розных моўных сістэм, устанавіць прынцыпы і спосабы фарміравання міжмоўных (іншаславянска-беларускіх) тапанімічных адпаведнікаў. У дадзеных дакументах адлюстраваны асноўныя спосабы перадачы назваў геаграфічных аб'ектаў, правілы перадачы галосных і зычных літар, канчаткаў і суфіксаў, а таксама выпадкі адступлення ад асноўных норм, адлюстраваны таксама асаблівасці напісання складаных і састаўных назваў і адтапанімічных прыметнікаў. Кодэксы і інструкцыі рэгламентуюць перадачу з рускай і польскай моў на беларускую ўласных геаграфічных найменняў фізіка-геаграфічных і сацыяльна-эканамічных аб'ектаў: населеных пунктаў, іх

састаўных частак (вуліц, плошчаў, завулкаў і да т.п.), аб'ектаў транспартнай інфраструктуры (станцый, пунктаў прыпынку і да т.п.), водных аб'ектаў, урочышч, іншых фізіка-геаграфічных аб'ектаў.

Алгарытм перадачы тапаніміі дзвюх славянскіх краін на беларускую мову фарміраваўся з улікам прынцыпаў графічнага і фанетычнага падабенства і адрознення, этымалагічнай адпаведнасці, традыцыі. Паводле гэтых кодэксаў агульныя прынцыпы перадачы замежных уласных географічных назваў на беларускую мову зводзяцца да наступнага:

1. Замежныя географічныя назвы ў асноўным перадаюцца на беларускую мову паводле прынцыпаў транслітарацыі і практычнай транскрыпцыі, зыходзячы з іх нацыянальных форм напісання, прызнаных афіцыйнымі. Асноўнымі афіцыйнымі крыніцамі для ўстанаўлення стандартызаванай формы рускіх або польскіх тапонімаў паслужылі выданыя ў апошнія гады нацыянальныя буйнамаштабныя карты, атласы, а таксама турыстычныя даведнікі, даведнікі населеных пунктаў, даведнікі адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу і іншыя нарматыўныя выданні. Пры фарміраванні корпуса афіцыйных расійскіх географічных назваў асноўнай крыніцай паслужыў "Аўтаматызаваны дзяржаўны каталог географічных назваў Расіі", а таксама "Агульнарасійскі класіфікатар аб'ектаў адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення", які налічвае больш за 500 тысяч аб'ектаў. Афіцыйна прынятае напісанне польскіх географічных назваў устанаўлівалася на падставе даведніка "Nazwy geograficzne Rzeczypospolitej Polskiej", дакументаў Камісіі па ўстанаўленні географічных назваў, публікацый урадавага выдання «Манітор Польскі» і інш. Важнай дадатковай крыніцай афіцыйнай тапаніміі сталі таксама даведнікі, падрыхтаваныя Рускім і Польскім географічнымі таварыствамі.

2. Дыялектныя асаблівасці географічных назваў адлюстроўваюцца пры перадачы на беларускую мову толькі ў тым выпадку, калі яны замацаваліся ў афіцыйных тапанімічных формах.

3. Абавязковай умовай пры перадачы з рускай мовы на беларускую найменняў географічных аб'ектаў з'яўляецца наяўнасць націску. Пры гэтым змена націску, прынятага ў зыходнай назве, не дапускаецца, за выключэннем састаўных назваў, у складзе якіх змяшчаюцца прыметнікі *малый, старый*. Напрыклад: *Мáлая Бéлая* – *Мала'я Бе'лая*; *Стáрый Пруд* – *Стары́ Пруд*; *Стáрая Мілевка* – *Стара'я Мі'леўка*. Неабходнасць у перакладзе прапрыяльнай часткі ў назвах лінейных і тэрытарыяльных аб'ектаў, як слухна адзначае Г.М. Мезенка, узнікае ў выпадку, калі яна выражана распазнавальнымі азначэннямі, звязанымі з географічнай арыентацыяй: *Юго-Западаная улица* – *Паўднёва-Заходняя вуліца*, *Восточная улица* – *Усходняя вуліца* [2, 47].

Пры транслітарацыі *польскіх* географічных назваў улічваецца фіксаваны (на перадапошнім складзе) націск у польскай мове, месца якога захоўваецца і пры перадачы на беларускую мову: *Wejhero'wo* – *Вэйхеро'ва*; *Szepieto'wo* – *Шэпята'ва*.

4. Не дапускаецца перадача тапонімаў з адной мовы на іншую шляхам прамога перакладу, напрыклад: *Побéда* – *Перамóга*; *Крáсная Звезда'* – *Чырвóная Зóрка*; *Железнодоро'жная* – *Чыгу'начная*. Выключэнні складаюць традыцыйна замацаваныя на картах формы напісання па-беларуску польскіх тапонімаў: *Białystok* – *Беласток* (не *Бялы-стак*); *Łódź* – *Лодзь* (не *Лудзь*); *Śląsk* – *Сіле'зія* (не *Слёнск*).

Асноўныя прынцыпы перадачы рускамоўнай тапаніміі на беларускую мову

Для перадачы найменняў географічных аб'ектаў з рускай мовы на беларускую выкарыстоўваецца камбінацыя з двух спосабаў: транслітарацыя (*Са'вишки* – *Са'вішкі*); транслітарацыя з заменай асобных элементаў марфем (*Селе'ц* – *Сяле'ц*; *Подли'пки* – *Падлі'пкі*).

1. У працэсе перадачы рускамоўных геаграфічных назваў улічваюцца наступныя фанетыка-арфаграфічныя асаблівасці беларускай мовы: цвёрдасць шыпячых, [р], [ц] спрадвечнага, аканне, яканне, пераход [у], [в] у [ў], пераход [д] у [дз] у пазіцыі перад памякчальнымі галоснымі (дзеканне), пераход [т] у [ц] у пазіцыі перад памякчальнымі галоснымі (цеканне): *Шц'ітнікі – Шчы'тнікі; Гряда' – Града'; Цы'нное – Цы'ннае; Навосёлкі – Навасёлкі; Берэзовка – Бяро'заўка; Шчётовка – Шчо'таўка; Дикое – Дзі'кае; Ту'хая – Ці'хая.*

2. Рускамоўныя тапонімы, якія суадносяцца з агульнымі словамі, асабовымі імёнамі, прозвішчамі, імёнамі-мянушкамі перадаюцца па-беларуску ў адпаведнасці з прынцыпамі беларускай арфаграфіі: *Волчки – Ваўчкі; Крылёво – Крылёва; Ерэмічы – Ярэмічы.*

3. Пры перадачы з рускай мовы на беларускую прыстаўны гук [в] адлюстроўваецца праз літару *в* у пачатку і ў сярэдзіне слова: *О́стров – Во́страў; Ў́зкое – Ву́зкае; Зао́зерье – Заво́зер'е.* Зычная літара *в* перадаецца праз літару *у* ў назвах, утвораных ад асабовых імён, якія ў беларускай мове традыцыйна пішуцца з ініцыяльнай літарай *у* (*Владі'мировка, п. – Уладзі'міраўка, п.*), а таксама ў назвах, якія суадносяцца з агульнымі словамі, што па-беларуску пішуцца з літарай *у* (*Взлётная – Узлётная.*). Спалучэнні літар *жэе, шье, чье, чьё, тье, дье, зье, сье, лье, нье* у канцы слова на беларускую мову перадаюцца адпаведна праз *жжа, шша, чча, ччо, цце, ддзе, ззе, ссе, лле, нне* (*Замо'шье – Замо'шша; Подлесье – Падлесе і інш.*). Спалучэнні літар *вье, вьё, вы, вья* перадаюцца адпаведна праз *ўе, ўё, ўі, ўя* (*Крапі'вье – Крапі'ўе; Соловьи – Салаўі'.*).

4. Канчаткі якасных і адносных прыметнікаў, якія з'яўляюцца адным з кампанентаў рускамоўных састаўных назваў, замяняюцца адпаведнымі беларускімі канчаткамі: м.р. – *-ый, -ий* адпаведна на *-ы, -і* (*Гор'ячий Лес – Гар'ачы Лес*), ж.р. – *-ая, -яя* адпаведна на *-ая, -яя* (*За́дня Гряда' – За́дня Града'*), н.р. – *-ое, -е* адпаведна на *-ае, -яе* (*Бéлое Болóто – Бéлае Балóта*), мн. л. – *-ые, -ие* адпаведна на *-ыя, -ія* (*Ста'рые Дорóги – Стар'ія Даро'гі*).

Асноўныя прынцыпы перадачы польскамоўнай тапаніміі на беларускую мову

У тэхнічным кодэксе польскія геаграфічныя назвы перадаюцца па-беларуску паводле прынцыпу практычнай транскрыпцыі і транслітарацыі. Пры адсутнасці прамых адназначных графічных адпаведнікаў літар польскай лацінкі і беларускай кірыліцы пад увагу бяруцца асаблівасці вымаўлення назвы ў польскай мове. У асобных выпадках улічваюцца традыцыі перадачы польскіх гукаў. Зыходнай формай пры перадачы польскіх геаграфічных назваў з'яўляюцца польскія назвы ў форме назоўнага склону (*Międzylesie – Мендзыле'ссе¹; Ciechocinek – Цехаці'нак*), а таксама роднага склону (тыпу: *Rzeszów, Rzeszowa – Жэ'шаў*).

Пры міжмоўнай перадачы польскіх галосных на беларускую мову ўлічваюцца наступныя асаблівасці польскай графікі: графічнае атачэнне літары; пазіцыя ў абсалютным пачатку і ў абсалютным канцы слова. Пры транслітарацыі зычных на беларускую мову ўлічваюцца наступныя асаблівасці польскай графікі: графічнае атачэнне літары (па-рознаму перадаюцца асобныя зычныя, якія выступаюць у пазіцыі паміж галоснымі, зычныя ў пачатку і на канцы слова; спалучэнні дзвюх зычных літар; спалучэнні зычных літар з «*i*»), наяўнасць над польскай літарай дыякрытычнага знака. Пры транслітарацыі польскіх геаграфічных назваў улічваюцца наступныя асаблівасці беларускай фанетыкі і арфаграфіі: аканне, а менавіта пераход [о] і [э] у [а]; яканне; пазіцыя галоснага адносна месца націску (адзначаюцца пазіцыі галосных у націскным, паслянаціскным, пераднаціскным (першым і няпершым) складзе); зацвярдзеласць шыпячых, [р] і спрадвечнага [ц]; дзеканне; цеканне; пераход [у], [в] у [ў]

¹ Ілюстрацыі прыводзяцца з Тэхнічнага кодэкса ўстаноўленай практыкі. Геаграфічныя назвы. Спосабы і правілы перадачы геаграфічных назваў і тэрмінаў Рэспублікі Польшча на беларускую мову. Выданне афіцыйнае. Мінск: Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь, 2010. – 52 с.

згодна з прынцыпамі беларускай фанетыкі: *Czczewo* – Чачэ'ва; *Szelków* – Шэ'лькаў; *Ostoja* – Асто'я; *Mieczkowo* – Мячко'ва; *Milejów* – Міле'еў; *Chodzież* – Хо'дзеж; *Kociewie* – Коце'ве.

У транслітараваных назвах з мэтай максімальнага захавання знешняга выгляду зыходнай назвы не адлюстроўваюцца наступныя беларускія асаблівасці: часткова аканне, а менавіта пераход [э] у [а] (*Rzesznikowo* – Жэшніко'ва; *Żelazowa Wola* – Жэлязо'ва Во'ля); узнікненне прыстаўных гукаў перад пачатковымі [o], [y] (*Olsztyn* – О'льштын; *Ojców* – О'цаў), што дапускаецца правіламі беларускай арфаграфіі пры пісьмовай перадачы іншамоўных слоў.

Літары польскага алфавіта «Bb», «Ff», «Gg», «Kk», «Łł», «Mm», «Nn», «Pp», «Tt», «Yy», «Żż» маюць прамыя адназначныя кірылічныя адпаведнікі ў беларускім алфавіце і перадаюцца паводле прынцыпу транслітарацыі. Літары «Cc», «Dd», «Rr», «Ss», «Zz» маюць прамыя адназначныя кірылічныя адпаведнікі ў беларускім алфавіце, калі выступаюць у спалучэнні з наступным галосным ці на канцы слова, але ў складзе дыграфу, г.зн. у спалучэнні з наступным зычным, перадаюцца паводле прынцыпу транслітарацыі спалучэнняў літар (Літары «Aa», «Aa», «Ćć», «Ee», «Ee», «Hh», «Ii», «Jj», «Ll», «Nń», «Oo», «Óó», «Śś», «Uu», «Ww», «Żż» могуць мець некалькі адпаведнікаў у беларускім алфавіце. Пры іх перадачы ўлічваюцца традыцыі беларускамоўнага адлюстравання польскіх гукаў. Літары «Aa», «Ee» ў польскай мове служаць для выражэння асаблівасцей польскіх насавых гукаў [o^h] і [э^h] і дапамагаюць адрозніць значэнні слоў. Пры перадачы на беларускую мову гэтыя асаблівасці ўлічваюцца: *Ząbki* – Зо'мбкі; *Dąbrowa* – Дамбро'ва; *Łąg* – Лонг; *Kąkolewo* – Канкале'ва; *Mięsowa* – Мянсо'ва; *Lubiąz* – Любёнж; *Występ* – Вы'стэмп; *Będzin* – Бэндзін; *Zięby* – Зембы; *Ziębice* – Зямбіцы; *Oświęcim* – Асве'нцім; *Miękinia* – Мянкін'я. Пры гэтым падрабязна адлюстроўваецца спецыфіка вымаўлення насавых, што з'яўляецца важнай акалічнасцю пры вывучэнні фанетыкі і арфаэпіі польскай мовы і менш важнай пры перадачы польскіх насавых па-беларуску пры падрыхтоўцы картаграфічнай прадукцыі.

Перадача спалучэнняў «ce», «dze», «cze», «rze», «że» ў абсалютным канцы слова патрабуе ўлічваць граматычную форму геаграфічнай назвы (множны лік ці ніякі род): *Mostowice* – Маставі'цы; *Bógwidze* – Бугві'дзы; *Kolacze* – Кала'чы; *Budzarze* – Будо-зя'жы; *Mircze* – Мі'рчэ; *Wilcze* – Ві'льчэ. У тэхнічным кодэксе ўстаноўленай практыкі правілы перадачы літары «ó» надзвычай дыферэнцыраваныя [7, 10]: *Górawino* – Гураві'на; *Kozłówka* – Казло'ўка; *Główny* – Глаўчы'цы; *Leśniówka* – Леснёўка; *Dzierżoniów* – Дзяржо'неў. Такі падыход у значнай ступені можа ўскладніць работу картографу-практыкаў, якія не маюць спецыяльнай падрыхтоўкі ў галіне польскага мовазнаўства. Пры перадачы на беларускую мову ў пазіцыі паміж галоснымі могуць падвойвацца зычныя [z], [s], [dz], [c], [l], [n], [ż], [cz], [sz]. Падваенне зычных адбываецца ў геаграфічных назвах ніякага роду: *Galwiece* – Гальве'цце; *Międzywodzie* – Мендзыво'ддзе; *Zaosie* – Заво'ссе; *Kaziorole* – Казяно'лле.

На практыцы пры перадачы на беларускую мову геаграфічных назваў, якія з'яўляюцца словазлучэннямі з наменклатурным тэрмінам у сваім складзе, пераважна прымяняецца спосаб частковай транслітарацыі, паводле якога анамастычная частка назвы транслітаруецца, а наменклатурны тэрмін перакладаецца: *wybrzeże Gdańskie* – Гданьскае ўзбярэжжа; *Dukielska przełęcz* – Дукельскі перашыек; *nizina Mazowiecka* – Мазавецкая нізіна; *pojezierze Mazurskie* – Мазурскае паазер'е. Пры перадачы традыцыйных, устойлівых для беларускай нормы геаграфічных назваў (назваў некаторых фізіка-геаграфічных аб'ектаў і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак) польскую тапанімічную форму па традыцыі прынята перакладаць, а менавіта замяняць беларускім адтапанімічным прыметнікам, дадаючы да яго наменклатурны тэрмін: *Może Bałtyckie* – Балтыйскае мора; *województwo śląskie* – Сілезскае ваяводства.

Стварэнне нарматыўна-правовых актаў па руска-беларускай і польска-беларускай міжмоўнай перадачы тапаніміі садзейнічае эфектыўнасці працы органаў дзяржаўнага і мясцовага кіравання, картаграфічных, дарожных, пашпартна-візавых службаў, міждзяржаўных устаноў і сродкаў масавай інфармацыі, а таксама служыць узорам для перспектыўнай распрацоўкі аналагічных дакументаў па міжмоўнай перадачы ўласных геаграфічных назваў іншых славянскіх краін.

Літаратура

1. Закон Рэспублікі Беларусь “Аб найменнях геаграфічных аб’ектаў”, 16 лістапада 2010 г. № 190-3. Мінск, 2010. – 15 с.
2. Мезенка, Г.М. Руская перадача назваў унутрыгарадскіх аб’ектаў Беларусі / Г.М. Мезенка //Беларуская лінгвістыка. Выпуск 42. – Мінск, 1993. – С. 45 – 51.
3. Руководство по национальной стандартизации географических названий. Группа экспертов Организации Объединенных Наций по географическим названиям. – Нью-Йорк, 2007. – 181 с.
4. Техническая инструкция по передаче наименований географических объектов с русского языка на белорусский. Издание официальное. – Минск: Научно-исследовательское республиканское унитарное предприятие по землеустройству, геодезии и картографии «БелНИЦзем». – 34 с.
5. Тэхнічны кодэкс устаноўленай практыкі. Геаграфічныя назвы. Спосабы і правілы перадачы геаграфічных назваў і тэрмінаў Украіны на беларускую мову. Выданне афіцыйнае.– Мінск: Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь. – 52 с. (выканаўца – В.П. Лемцюгова).
6. Тэхнічны кодэкс устаноўленай практыкі. Геаграфічныя назвы. Спосабы і правілы перадачы геаграфічных назваў і тэрмінаў Латвійскай Рэспублікі на беларускую мову. Выданне афіцыйнае.– Мінск: Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь. – 52 с. (выканаўца – І.А. Гапоненка).
7. Тэхнічны кодэкс устаноўленай практыкі. Геаграфічныя назвы. Спосабы і правілы перадачы геаграфічных назваў і тэрмінаў Літоўскай Рэспублікі на беларускую мову. Выданне афіцыйнае. – Мінск: Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь. – 52 с. (выканаўца – І.Л. Капылоў).
8. Тэхнічны кодэкс устаноўленай практыкі. Геаграфічныя назвы. Спосабы і правілы перадачы геаграфічных назваў і тэрмінаў Рэспублікі Польшча на беларускую мову. Выданне афіцыйнае. – Мінск: Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь. – 52 с. (выканаўца А.А. Казанцава).

В.С. Картавенко (Смоленский государственный университет)

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ ТОПОНИМОВ

В настоящее время экологией принято называть науку о взаимоотношениях человека с окружающей его природной средой, включая использование природных ресурсов, их охрану и восстановление. Под природными ресурсами обычно понимают средства, запасы, источники чего-либо. Следовательно, самые различные географические объекты (реки, озера, леса и т.д.) также относятся к природным ресурсам, а значит, требуют охраны и подлежат восстановлению. Но охрана нужна не только им. Необходимо сохранять и охранять от различного рода посягательств и названия, имена собственные таких объектов, т.е. топонимы. В свое время еще Н. Надеждин указывал, что «топонимия – это язык земли, а земля есть книга, где история человечества записана в географической номенклатуре». Топонимы отражают, запечатлевают, несут и надолго сохраняют в себе память о природе края, об исторических событиях, о культурных традициях народа. Иногда они остаются единственными свидетельствами о прошлой жизни, быте и укладе того или иного племени, народа. Именно поэтому бережное отношение к именам собственным географических объектов – топонимам – должно культивироваться и поддерживаться.

Из далекой древности пришли к нам названия городов, сел, деревень, связанные с водно-волоковыми путями, бывшими тогда важнейшими средствами сообщения между отдаленными территориями. «Обычно констатируют (кто – с горечью, кто – с чувством превосходства), что в России дороги всегда были плохие. Но сказанное справедливо лишь о сухопутных наших дорогах, и в какой-то степени это компенсируется (а, возможно, и объясняется?) тем иногда недооцениваемым обстоятельством, что наши вод-